

PROBLEMATIKA VÝZKUMU UKRAJINSKÉ MINORITY V ČECHÁCH A NA SLOVENSKU

Taťána Součková

*Katedra etnologie a mimoeurópskych štúdií, Filozofická fakulta,
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave
souckova.t@gmail.com*

ÚVODEM

UKRAJINA, země, která se v posledních dvou letech dostala do středobodu evropského politického dění a jejíž jméno bylo dennodenně skloňováno v médiích, na akademické půdě, ale zejména mezi lidmi všech věkových skupin a světonázorů. Probíhající konflikt na východě Ukrajiny a události ohledně ztráty Krymského poloostrova daly impuls k vlně zájmu o vše ukrajinské. Česká i slovenská internetová fóra zaplavily příspěvky zabývající se ukrajinskou historií, neziskové organizace začaly pořádat humanitární sbírky, objevovaly se kulturní akce, besedy či debaty zasvěcené problematice válečného konfliktu, přičemž společným jmenovatelem většiny těchto aktivit bylo vyjádření nesouhlasu s politikou Ruska, po tažmo s jeho sympatizanty na Ukrajině i mimo ni. Stranou tohoto dění nezůstala ani ukrajinská diaspora žijící v Čechách a na Slovensku.

Následující příspěvek je pokusem nastínit možnosti a úskalí spojené s naplňováním dílčího výzkumného záměru, který je orientován na ukrajinskou menšinu žijící ve dvou lokalitách, Brně a Bratislavě. Reflektuje jak výběr klíčových výzkumných strategií, tak jejich úspěšnost v atmosféře dynamicky se měnící společenské situace, a to v rámci majoritní společnosti i samotné minoritní skupiny. V neposlední řadě se autorka sebekriticky zamýšlí nad obecnou rovinou provádění obdobně zaměřených etnologických, případně sociálněantropologických či kulturněantropologických šetření.

Základní otázky v této souvislosti znějí: K jakým výsledkům nás mohou výzkumy et-

nických menšin dovést? Jakým způsobem mohou závěry výzkumu přispět k veřejné diskuzi o problematice integrace menšin? Jakou strategii analýzy dat zvolit při zkoumání dynamicky se měnícího společenského diskurzu?

VÝZKUM ETNICKÝCH MENŠIN V TEORII A PRAXI

Na počátku každého výzkumu stojí rozhodnutí výzkumníka mezi dvěma základními postupy šetření, tedy metodou kvantitativní a kvalitativní. Výběr metody se odvíjí zejména od povahy výzkumu, vytyčených záměrů a také času, který je schopen do uskutečnění výzkumu investovat. V případě etnických menšin pak můžeme, v obecné rovině, rozlišit výzkumy zaměřené na statistické zjišťování dat, které plní funkci přehledů a zjištěná fakta jsou převedena do jazyka grafů a tabulek. Díky nim se dozvídáme o konkrétních počtech příslušníků dané menšiny a z toho vyplývajících demografických údajích. Pomocí těchto kvantitativních postupů získáváme množství cenných informací, které v případě provádění kvalitativního výzkumu tvoří východisko pro další bádání.

V případě ukrajinské menšiny je v českém a slovenském prostředí k dispozici několik publikovaných výzkumných výstupů, které jsou zaměřeny na reflexi statistických dat (např. Drbohlav 1999; Podolák 1998), případně na fenomén pracovní migrace, který je ve spojení s ukrajinskou migrací vnímán jako klíčový atribut (Drbohlav 1999; Trbola a Rákoczyová 2010; Nekorjak 2005). Vznikla také celá

řada prací, která kombinuje postup kvantitativní a kvalitativní, za účelem postihnout subjektivních zkušeností přicházejících Ukrajinců a míry jejich akulturace, případně ochoty se většinovému prostředí přizpůsobovat (Uherek, Korecká a Pojarová 2008).

Kvalitativní výzkum si klade za cíl postihnout a objasnit jevy vymykající se možnostem anonymních statistických šetření. Metoda kvalitativní je aplikována tehdy, když se výzkumník pokouší postihnout věci nesdělitelné, jako je vyjádření postojů, pocitů a myšlenek. V případě etnických menšin může jít například o pokus charakterizovat esenci etnicity (Kanovský 2004, 16) a odhalit, v čem je pro její nositele jedinečná. Mezi základní techniky tohoto typu šetření se řadí zúčastněné pozorování a face-to-face interview, a to jak řízené, často i s pomocí dotazníku, či volné, založené na neřízeném vyprávění informátora (Hendl 2008).

Ukrajinci a jejich etnická identita, tedy „ukrajinství“, se stali námětem pro prezentovaný výzkum vyžadující si užití metody kvalitativní. Specifikum výzkumu spočívá ve výběru dvou potenciálně blízkých lokalit, co do hlediska demografického. Brno a Bratislava jsou si navíc blízké i geograficky, nehledě na nadstandardní společenské, kulturní a politické česko-slovenské vztahy. Přesto se však nabízí možnost zajímavé komparace těchto dvou prostředí a jejich vlivu na individuální prožívání a kolektivní veřejné prezentování ukrajinské etnické identity.

Důležitým faktorem, který se stal nedílnou součástí výzkumu, je reakce na krizi na východní Ukrajině a Krymu. Jakkoli není politická situace přímým tématem šetření, stala se diskuze o ní neoddělitelnou součástí setkávání se s příslušníky ukrajinské diaspory. V některých případech to byla až vyhrocená situace na Ukrajině, která podnítila vystoupení Ukrajinců z anonymity běžného života a dala impuls k jejich veřejné společenské angažovanosti. Objevily se nové perspektivy náhledu na vlastní etnikum a v kontextu vymezování se proti vnějším vlivům, došlo k upevnění či oživení řady autostereotypních představ. V neposlední řadě také docházelo a stále dochází ke konfrontaci s partikulárními názory a úhly pohledu majoritní společnosti, které, jak se ukazuje, mohou být pro Ukrajince ne-

čekané a překvapivé. Na tomto místě je možné uvést jako příklad údiv některých informátorů nad postoji českého prezidenta a části společnosti podporující pruskou politickou orientaci. Nutno však podotknout, že tento poznatek nelze vztáhnout na celý dosavadní výzkumný vzorek.

Vliv na celkové provádění, a také na výslednou úspěšnost a validitu výzkumu, má také terén, v němž se výzkumník pohybuje. Prostředí velkoměsta disponuje vlastnostmi, které mohou mít jednoznačně pozitivní vliv na vyhledávání a oslovování informátorů. Je to zejména vyšší počet osob ukrajinské národnosti žijící ve městě, dále ukrajinské instituce (Veľvyslanectvo Ukrajiny na Slovensku a Konzulát Ukrajiny v Brně), v případě Brna také Kabinet ukrajinistiky na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity a v neposlední řadě ukrajinské restaurace či obchody.

Jistou nevýhodou urbánního prostředí je jeho anonymita a nesourodost. V případě obou metropolí jsou ukrajinské komunity roztržité a nehomogenní. Pevný bod v životě diaspory jako celku reprezentuje zpravidla pravoslavný či řeckokatolický chrám, ostatní lokality představují spíše místa setkávání různých, vzájemně neprovázaných, skupin Ukrajinců.

Neopomenutelnou složkou výzkumu je zmapování „virtuálního terénu“ (Lozoviuk 2005, 27) jakožto zdroje informací o aktivitě ukrajinských spolků a rozličných kulturních událostech. Sociální sítě a internetové diskuze však představují také platformu pro výměnu názorů a interakci mezi majoritní společností a příslušníky minority, což samo o sobě představuje jednu z možných cest, kterou je možno se při kvalitativním výzkumu ubírat.

SEBEREFLEXE VÝZKUMNÍKA, PŮSOBNÍ V TERÉNU, INTERAKCE S INFORMÁTORY

Z výše nastíněného teoretické ukotvení postupu přímo v terénu nyní přejdeme ke konkrétním poznatkům, jež se začaly projevat již během přípravy na šetření přímo mezi Ukrajinci žijícími v Brně a Bratislavě.

Výzkum etnických minorit má svoje zvláštnosti a výzkumník se zde neobejde bez některých nutných dovedností. V případě ukrajinské menšiny mezi ně patří zejména ovládnutí

jazyka, v ideálním případě ukrajinského i ruského. Nezastupitelná je také odpovídající znalost ukrajinských reálií a v současnosti také politické situace, včetně širšího historického kontextu geopolitického vývoje země. Jen tak je výzkumník schopen adekvátně reagovat na sdělení informátorů a posléze co nejobektivněji analyzovat jejich výpovědi.

Již bylo zmíněno, že terénní výzkum v městském prostředí má svá pozitiva a negativa. I v případě, že výzkumník přistupuje k realizaci výzkumu vybaven jazykovými dovednostmi, i znalostí ukrajinské kultury a historie, může narazit právě na fakt, že ve velkých městech mnohem obtížněji proniká do komunity, která je vnitřně nesourodá a rozdrobená. Vzhledem k počtu příslušníků ukrajinské národnosti žijícímu v Brně – 6207 osob s povoleným pobytem (MV ČR 2015) – a v Bratislavě je z praktického hlediska nemožné obsáhnout komunitu jako celek. V případě Bratislavy lze dle zveřejněných statistik zjistit pouze celkový počet cizinců z třetích zemí v Bratislavském kraji, který činí 13288 osob; lze předpokládat vysoký procentuální podíl osob ukrajinské národnosti vzhledem k trvale vysokým počtům ukrajinských migrantů na území SR (MV SR 2015). Jedním z hlavních problémů, s nimiž je výzkumník konfrontován, je uzavřenost diaspory, nedůvěra vůči osobě výzkumníka a neochota spolupracovat s cizím člověkem, byť je jim účel výzkumu srozumitelně ozřejměn.

V případě českého prostředí lze tyto překážky ilustrovat na příkladu již realizovaných dílčích šetření (Jelínková 2010; Drbohlav 1999), kdy se proniknutí mezi ukrajinské informátory ukázalo jako problematické. V obou zmiňovaných případech sehrál roli klíčový informátor, nebo prostředník, který dokázal kontakt s informátory zprostředkovat. V případě jedné studie D. Drbohlava (1999), která byla uskutečněna mezi obyvateli ubytoven, je jasně patrný důraz na fakt, že do tak specifického sociálního prostředí by výzkumník pronikal jen s velkými obtížemi a celkový úspěch výzkumu by byl ohrožen. V případě druhého výzkumu Z. Jelínkové figuruje v procesu realizace šetření taktéž zásadní postava klíčového informátora, s nímž autorka udržovala dobré osobní vztahy, což jí umožnilo navázat další kontakty s Ukrajinci na základě doporučení. Dále již mohl sběr

dat pokračovat na bázi přirozeného rozšiřování okruhu informátorů na principu metody snowball.

V kontextu terénu v Bratislavě lze odkázat na obdobný výzkum, realizovaný mezi Albánci žijícími na západním Slovensku. Styčné body s výzkumem ukrajinské menšiny lze vyporozovat zejména v problémech, který autor výzkumu M. Šípoš (2004, 108) vyjmenovává. Patří mezi ně především uzavřenost komunity, nedůvěra, nepochopení záměru výzkumníka, neochota spolupracovat.

Důležitým faktorem je samotná osobnost výzkumníka a způsob, jakým k informátorům přistupuje. Patří k základním dovednostem etnologa v terénu vhodně přistupovat k informátorům, dokázat si získat jejich důvěru, přesto však na zjištěná fakta nahlížet kriticky a objektivně. Z dosavadního průběhu představeného výzkumu však také vyplývají další okolnosti, které znamenají značné překážky při jeho realizaci, a to i v případě, že se podařilo navázat dobré vztahy s informátory a tito jsou ochotni se na výzkumu podílet. Zřejmě nejdůležitějším faktorem, který má negativní vliv na spolupráci s informátory je nedostatek času a neochota věnovat výzkumníkovi více času, než je nezbytně nutné. Autorka má v této souvislosti zkušenosti s vedením rozhovorů, které byly z hlediska výpovědi velmi cenným materiálem, avšak vznikaly za podmínek časové tísně, případně nemožnosti nahrávání rozhovoru či pořizování fotografií. Důvodem, který informátoři uváděli jako omluvu, že se nemohou rozvoru věnovat déle, byl nedostatek času. Všeobecně je možné parafrázovat slova informátorů jako „v dnešní době je to těžké, každý má mnoho svých povinností a nikdo se Vám nemůže věnovat nad rámec svých možností“.

Zdá se, že i toto je jedním z negativ, které je určitým způsobem navázáno na městské prostředí, kde je všeobecně život hektičtější, anonymní a také obezřetný. Toto je zvláště patrné u informátorů, které se podaří oslovit jakožto předem neznámé osoby pouze na základě informací zjištěných na internetu, případně sociálních sítích.

Nutno podotknout, že výše zmíněné poznatky představují dosavadní reflexi výzkumu a mohou se rozvíjet, případně měnit, v souvislosti s jeho dalším pokračováním.

Často diskutovaným tématem je osoba samotného výzkumníka v procesu výzkumu a jeho interakce s informátory. Hovoříme-li o ukrajinské minoritě, nabízí se v podmínkách současné politické situace několik postřehů získaných ať již přímo během rozhovorů, nebo při zúčastněném pozorování. Výzkumník se potýká především s vlnou značného emocionálního vypětí ze strany informátorů, a to zejména těch, kteří vystupují ve veřejném prostoru nebo poskytují rozhovory médiím a pořádají kulturní a humanitární akce. Žádná z absolvovaných aktivit ukrajinské diaspory, na nichž byla autorka výzkumu přítomna v roli pozorovatele, se neobešla bez diskuze o krizi na Ukrajině, často velmi emotivní a drásavé. Jak v českém, tak ve slovenském prostředí se komunikace představitelů ukrajinské minority a jejich sympatizantů, partnerů a přátel směrem k majoritní společnosti zaměřují na zdůraznění nezávislosti a svrchovanosti Ukrajiny. Řada akcí pořádaných Ukrajinci je pak přímo spojená s aktuálním děním na Ukrajině, vznikají nové občanské platformy, které organizují humanitární sbírky nebo kulturní akce a večery věnované popularizaci ukrajinské kultury.

Není výjimkou, že lidé, kteří se podobných událostí účastní, jsou a priori názorově vyhranění určitým směrem a stejné myšlenkové nastavení očekávají i od výzkumníka, který se aktivně zajímá o jejich subjektivní vnímání sebe sama a své etnické příslušnosti.

Bez nároku na to, aby výzkumník do procesu výzkumu vnášel jakékoli své osobní přesvědčení, zkušenosti či názory, což je v rámci sběru dat žádoucí, je konfrontován s otázkou, do jaké míry je přípustné a užitečné, aby se do podobných aktivit zapojoval. Lze v současné rozjité situaci vůbec získat skutečně relevantní data, která by pomohla lépe popsat atributy a projevy ukrajinské etnické identity? Hovořili by ukrajinští informátoři stejně před dvěma či třemi lety, nebo jsme skutečně svědky „národního obrození“ Ukrajinců? Odpovědi na tyto otázky zbývá najít v průběhu dalšího pokračování výzkumu. Podobná situace panuje i v případě náhledu majoritní společnosti na Ukrajince. I zde dochází v souvislosti s událostmi na Ukrajině k posunu vnímání Ukrajiny a jejích obyvatel.

ZAMYŠLENÍ NAMÍSTO ZÁVĚRU

Téma ukrajinské minority a její interakce s většinovou společností patří de facto mezi témata lokální, které se však přesto pokoušejí nabídnout komparaci dvou různých prostředí v kontextu stále se měnící situace uvnitř i vně zkoumané komunity. S veškerou vědeckou sebekritikou je třeba říci, že takové téma je, podobně jako celá řada dalších, ve své podstatě velmi úzce zaměřené, což odpovídá současnému trendu v humanitních vědách. V konfrontaci s již existující vědeckou produkcí je stále obtížnější nacházet nové podněty a náměty k výzkumům, respektive volit a správně zpracovávat témata nosná, s co největším přínosem pro obor. Zejména u přesahových témat je nelehké neopakovat to, co již bylo řečeno a analyzováno, neboť řada dalších humanitních vědců se takovým námětům (příkladem může být právě migrace) věnuje z mnoha úhlů pohledů a prizmatem jiných disciplín či subdisciplín.

Není třeba připomínat, že vedle etnologie rozlišujeme hned několik příbuzných a z hlediska metodologie v mnoha ohledech totožných oborů, jako jsou kulturní a sociální antropologie, kulturologie či soudobé dějiny, které využívají metodu oral history. Výjimkou nejsou ani práce s etnologickou tematikou obhájené na katedrách filologických či muzikologických.

Neodbytně se tedy nabízí otázka, kam a jakým způsobem se bude etnologie dále vyvíjet a zda je vůbec možné definovat výsostně etnologické badatelské pole. Příznačný „konec“ domácí etnologie (etnografie) v tuzemsku a na Slovensku již bezesporu nastal v souvislosti s vymizením objektů, které badatelé v terénu zkoumali a popisovali, ať šlo o lidové stavitelství, či prvky lidové duchovní kultury. Pozornost se tedy přesunula ke zkoumání každodennosti či fenoménů spjatých přímo s identitou a etnicitou, migrací nebo například urbánním prostředím. I zde je však třeba velmi obezřetně vybírat témata, která nebudou vyznívat banálně. Je důležité pokoušet se formulovat jasné hypotézy, vytvářet teorie, které mohou být skutečně přínosné a jejichž význam bude zřejmý i neakademické veřejnosti. To je stěžejní zejména v dnešních podmínkách, kdy se společnost nestaví k humanitním vě-

dám pozitivně a výsledky společenskovedních výzkumů jsou přijímány skepticky či přímo odmítány jako zbytečné a bezobsažné, navíc troufale financované ze státních či unijních fondů.¹

V neposlední řadě jsou tu také ti, kteří se výzkumu přímo účastní. V případě ukrajinské diaspory jsou to její příslušníci v Brně a Bratislavě, kteří na fakt, že se stávají předmětem vědeckého výzkumu, reagují často protichůdně. Na otázku, zda pocítují nějakou změnu v přístupu Čechů k Ukrajině v souvislosti s krizí na Ukrajině, odpovídali informátoři v Brně takřka jednohlasně. Silný dojem v nich zanechalo například to, že zatímco dříve se Češi o Ukrajinu zajímali málo, dnes je „každý větším odborníkem na Ukrajinu“ než sami Ukrajinci. Obdobně je to zřejmě i s etnologickými výzkumy, kdy něco tak samozřejmého a přirozeně prožívaného, jako je etnická identita a osobní sounáležitost s konkrétním národem a zemí, je podrobováno vědeckému bádání. Není také výjimkou, že v terénu dojde ke sporu českého či slovenského etnologa s informátory, kteří, jak bylo zmíněno výše, očekávají od badatele pouze pozitivní a nekritický přístup k nim samotným. Tyto informátory pak mohou některé závěry šetření rozladit a odradit od další spolupráce.

Vyvstává tedy další důležitá otázka. Vedle toho, že je nutná hluboká sebereflexe při výběru vhodného etnologického tématu, je třeba se zamýšlet nad tím, pro koho etnologové své studie píší a jak mohou svými závěry přispět k veřejné debatě o daných tématech, a to jak v konfrontaci s akademickou obcí, tak se samotnými aktéry výzkumů.

POUŽITÉ ZDROJE

Drbohlav, Dušan. 1999. *Imigranti v České republice (s důrazem na ukrajinské pracovníky a „západní“ firmy operující v Praze)*. Viděno 11. října 2015. <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001009/01/9.pdf>.

Hendl, Jan. 2008. *Kvalitativní výzkum: Základní teorie, metody a aplikace*. Praha: Portál.

Hromková, Dominika a Jana Ustohalová. 2015. „Nejhorší je ptát se dětí migrantů, odkud pocházejí, říkají vědkyně (diskuze).“ Viděno 11. října 2015. [http://](http://brno.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A151008_160810_brno-zpravy_tr)

brno.idnes.cz/diskuse.aspx?iddiskuse=A151008_160810_brno-zpravy_tr.

Jelínková, Zdenka. 2010. *Ukrajinská menšina žijící v Brně. Sonda do problematiky*. Diplomová práce. Brno: Masarykova Univerzita v Brně.

Kanovský, Martin. 2004. „Etnická identita, kognitivní přístup a terénní výzkum: Ako na to?“ *Etnologické rozpravy* 2/2004: 11–24.

Lozoviuk, Petr. 2005. *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice.

MV ČR – Ministerstvo vnitra České republiky. 2015. „Cizinci s povoleným pobytem.“ Viděno 11. října 2015. <http://www.mvcr.cz/clanek/cizinci-s-povolenym-pobytem.aspx>.

MV SR – Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. 2015. „Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike.“ Viděno 11. října 2015. http://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocniky/rok_2015/2015_I_polrok_uhcp_sk.pdf.

Nekorjak, Michal. 2005. „Pracovní migrace Ukrajinců do České republiky.“ In *Duchovní a kulturně společenská podpora integrace národnostních menšin*, 21–35. Praha: Apoštolský exarchát Řeckokatolické církve v České republice.

Podolák, Peter. 1998. *Národnostné menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja*. Martin: Matica slovenská.

Šípoš, Michal. 2004. „Metódy výskumu albánskej komunity na Slovensku-poznámky etnológa.“ *Etnologické rozpravy* 2/2004: 106–112.

Trbola, Robert a Miroslava Rákoczyová (eds.). 2010. *Vybrané aspekty života cizinců v České republice*. Praha: VÚPS.

Uherek, Zdeněk, Zuzana Korecká a Tereza Pojarová (eds.). 2008. *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: Vybrané případy významných imigračních skupin v České republice*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

¹ Jedním aktuálním příkladem je diskuze pod článkem informujícím o výzkumu dvojice socioložek z Masarykovy univerzity v Brně, viz Hromková a Ustohalová (2015).